

मुद्राराक्षसम् नाटकस्य माध्यमेन प्राचीनभारतस्य शासनव्यवस्थायाः समीक्षात्मकं अध्ययनम्

Dr. Y. Suresh¹, Anireddy Murali², Dr. Vijay Kumar³

¹ Assistant Professor in Sanskrit, Department of Languages Bharatiya Vidya Bhavan's Vivekananda College of Science, Humanities & Commerce-Autonomous Sainikpuri, Secunderabad, Telangana, India

Anireddy Murali

² Research Scholar, Department of Sanskrit SunRise University, Alwar, Rajasthan, India

³ Department of Sanskrit, SunRise University, Alwar, Rajasthan, India

सारसंक्षेपः *Abstract*—अयं शोधप्रबन्धः महाकविना विशाखदत्तेन विरचिते मुद्राराक्षसम् इति प्रसिद्धे संस्कृतनाटके प्रतिपादितानां प्राचीनभारतीयशासनव्यवस्थायाः, राजनैतिकचिन्तनस्य, कूटनीतेः, दण्डनीतेः, गुप्तचरव्यवस्थायाः, मन्त्रगुप्तेः तथा योग्यताधारितमन्त्रिवरणस्य च समीक्षात्मकमध्ययनं करोति। संस्कृतनाट्यपरम्परायां सामान्यतः शृङ्गारप्रधानता, नायिका, विदूषकादयः तत्त्वानि प्रमुखतया दृश्यन्ते; किन्तु मुद्राराक्षसम् एतेभ्यः भिन्नं विशुद्धराजनैतिकविषयप्रधानं नाटकम् अस्ति। अस्मिन् नाटके चाणक्यस्य राजनैतिकप्रज्ञा, चन्द्रगुप्तस्य राज्यस्थैर्यस्थापनं, राक्षसस्य स्वामिभक्तिः, मलयकेतुपक्षस्य दुर्बलता, गुप्तचराणां कार्यपद्धतिः तथा साम-दाम-भेद-दण्डोपायानां व्यावहारिकप्रयोगः प्रभावपूर्णतया चित्रितः अस्ति।

कौटिलीय-अर्थशास्त्रे प्रतिपादितानां राज्यशास्त्रीयतत्त्वानां नाटकीयव्यवहारेण सह तुलनात्मकमध्ययनं कृत्वा अत्र दर्शयते यत् प्राचीनभारतीयं राजनैतिकचिन्तनं केवलम् आदर्शप्रधानं नासीत्, अपि तु तत्र राज्यसुरक्षा, सूचनासङ्ग्रहः, कूटनीतिः, प्रशासनिकदक्षता, योग्यपुरुषाणां चयनम्, शत्रुपक्षे भेदोत्पादनम् इत्यादीनां व्यावहारिकतत्त्वानामपि महत्त्वमासीत्। विशेषतः चाणक्यस्य नीतिदर्शनं परिणामोन्मुखराजनीतेः सशक्तम् उदाहरणं प्रस्तुतयति। राक्षसस्य वधं न कृत्वा तस्य प्रतिभायाः स्वामिभक्तेश्च राज्यहिताय उपयोगः प्रशासनिकयोग्यतायाः महत्त्वं प्रकाशयति। अतः मुद्राराक्षसम् केवलं ऐतिहासिकनाटकं न, अपि तु प्राचीनभारतीयशासनदर्शनस्य, कूटनीतिकचिन्तनस्य तथा राज्यव्यवस्थायाः अध्ययनाय महत्त्वपूर्णः साहित्यिकस्रोतः इति निष्कर्षः प्रतिपाद्यते।

मुख्यशब्दाः *Index Terms*—मुद्राराक्षसम्, विशाखदत्तः, कौटिल्य अर्थशास्त्रम्, चाणक्यः, मौर्यशासनम्, दण्डनीतिः, गुप्तचरव्यवस्था, कूटनीतिः, अमात्यवरणम्,

I. प्रस्तावना एवं ऐतिहासिकपृष्ठभूमिः

भारतीयज्ञानपरम्परायां राजनीतिशास्त्रस्य स्थानम् अत्यन्तमहत्त्वपूर्णम् अस्ति। राज्यस्य संरक्षणम्, प्रजानां पालनम्, धर्मस्य प्रतिष्ठा, अर्थस्य संवर्धनम्, सामाजिकव्यवस्थायाः स्थैर्यं च राजशासनस्य प्रमुखानि प्रयोजनानि आसन्। भरतमुनिना विरचितं नाट्यशास्त्रे नाट्यस्य सामाजिकोपयोगिता तथा लोकशिक्षाप्रदं स्वरूपं प्रतिपादितम्—
धर्म्यं यशस्यमायुष्यं हितं बुद्धिविवर्धनम्।

लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद् भविष्यति॥ (नाट्यशास्त्रम्- १.११५)

विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसम् संस्कृतनाट्यपरम्परायां विशिष्टस्थानं धारयति। अस्य कथावस्तु नन्दवंशस्य पतनं, चन्द्रगुप्तमौर्यस्य उदयः, चाणक्यस्य राजनैतिकयोजना, राक्षसस्य स्वामिभक्तिः तथा मौर्यशासनस्य स्थिरिकरणं च परितः प्रवर्तते। नाटकस्य विशेषता एषा यत् अत्र शृङ्गारस्य, प्रेमकथायाः वा विदूषकस्य हास्यस्य स्थानं नास्ति; अपि तु राज्यनीतिः, मन्त्रणा, कूटनीतिः, गुप्तचरकार्यं, षड्यन्त्रं, मनोवैज्ञानिकरणनीतिः तथा राज्यसुरक्षा इत्यादयः विषयाः कथानकस्य केन्द्रे सन्ति। चाणक्यस्य स्वामिमानः कार्यदृढता च नाटके स्पष्टतया दृश्यते—

ये याताः किमपि प्रमथ्य रिपवस्तानेव संस्मृत्य मे- संरम्भो न शमं प्रयाति हृदये प्रत्युद्धतेष्विषुषु।

क्रूरे नन्दकुले मृगेव गदिते संरोपितस्यान्वये - मौर्येऽस्मिन् न कृतं मया यदि ततः किं नाम निष्पादितम्॥

(मुद्राराक्षसम् - १.८)

अध्ययनस्य उद्देश्यानि एवं पद्धतिः

अस्य शोधप्रबन्धस्य प्रमुखानि उद्देश्यानि सन्ति

- मुद्राराक्षसे प्रतिपादितस्य शासनदर्शनस्य राज्यव्यवस्थायाश्च स्वरूपपरीक्षणम्।

- चाणक्यस्य राजनैतिकनीते: दृष्ट्या समीक्षात्मकविश्लेषणम्।
- नाटके चित्रितायाः गुप्तचरव्यवस्थायाः सूचनासङ्ग्रहपद्धतेश्च परीक्षणम्।
- मुद्राराक्षसम् तथा कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम् इत्यनयोः सिद्धान्त-व्यवहारदृष्ट्या तुलनात्मकाध्ययनम्।
- अमात्यवरणे योग्यता, निष्ठा तथा प्रशासनिकदक्षता (Meritocracy) इत्येतेषां महत्त्वस्य अनुशीलनम्।
- प्राचीनभारतीयशासनव्यवस्थायाः आधुनिकलोकप्रशासने प्रासङ्गिकतायाः विवेचनम्।

अस्मिन् शोधपत्रे पाठविश्लेषणात्मकः (Textual Analysis), तुलनात्मकः (Comparative) तथा ऐतिहासिकः (Historical) इति त्रिविधः अध्ययनदृष्टिकोणः समाश्रितः अस्ति।

II. चाणक्यस्य नीतिदर्शनम् — तथा दण्डनीतिः

मुद्राराक्षसे चाणक्यस्य व्यक्तित्वं नाटकस्य प्रमुखं राजनैतिककेन्द्रम् अस्ति। सः केवलं मन्त्रिपदस्थः ब्राह्मणः न, अपि तु दूरदर्शी रणनीतिकारः, कुशलः कूटनीतिज्ञः तथा राज्यनिर्माता इव चित्रितः। तस्य नीतौ भावनात्मकनिर्णयस्य अपेक्षया राज्यहितं राष्ट्रस्थैर्यं च प्रधानम् अस्ति। चाणक्यः स्वयमेव प्रतिपादयति—

नन्दकुलनिधनजातात् संभोगात् केवलाद् विरक्तस्य - नृपतेश्चन्द्रगुप्तस्य राज्यवृद्धौ मतिर्ममा॥

(मुद्राराक्षसम् - १.१२)

चाणक्यस्य नीतौ साम, दाम, भेद, दण्ड इत्येतेषाम् उपायानां व्यावहारिकप्रयोगः दृश्यते। शत्रुपक्षस्य शक्तेः मूल्याङ्कनम्, तस्य दुर्बलतायाः अन्वेषणम्, परस्परसंशयस्य निर्माणम् तथा योग्यसमये योग्योपायस्य प्रयोगः तस्य नीतिदर्शनस्य मूलभूतानि तत्त्वानि सन्ति। राज्यस्य स्थैर्यं, शत्रुनिवारणम् तथा योग्यप्रशासकस्य नियुक्तिः—एतेषां प्राप्तये सः विविधाः रणनीतयः प्रयुङ्क्ते। एवं चाणक्यस्य नीतिः आधुनिकराजनीतिशास्त्रे इति निर्दिश्यमानस्य व्यावहारिकराजनीतिवादस्य प्राचीनभारतीयसाहित्यिकप्रतिरूपमिव दृश्यते।

गुप्तचरव्यवस्था एवं सूचनातन्त्रम्
प्राचीनभारतीयराज्यव्यवस्थायां गुप्तचरव्यवस्थायाः विशेषं महत्त्वम् आसीत्। कौटिल्येन अर्थशास्त्रे राज्ञः शासनसञ्चालनाय गुप्तचराणां जालम् अनिवार्यं प्रतिपादितम्— चारचक्षुर्महीपतिः। (कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम्)

मुद्राराक्षसे चाणक्यस्य गुप्तचरयन्त्रं कथानकस्य गतिनिर्धारकं भवति। नाटकस्य विविधेषु प्रसङ्गेषु छद्मवेषधारणम्, शत्रुशिविरे प्रवेशः, सूचनासङ्ग्रहः, मिथ्यासूचनाप्रसारणम् तथा मनोवैज्ञानिकप्रभावोत्पादनम् इत्यादीनि दृश्यन्ते। निपुणकः, जीवसिद्धिः (क्षपणकवेषण), सिद्धार्थकः, भागुरायणः इत्यादयः पात्राणि गुप्तचरकार्यस्य विविधरूपाणि प्रदर्शयन्ति।

गुप्तचरव्यवस्थायाः प्रमुखानि कार्याणि—

- शत्रुपक्षस्य आन्तरिकमन्त्रणानां सूचनासङ्ग्रहः।
- स्वपक्षस्य मन्त्रणानां रहस्यरक्षणम्।
- शत्रुपक्षे संशयस्य अविश्वासस्य च निर्माणम्।
- मिथ्यालेखानां कूटमुद्राणां च रणनीतिकप्रयोगः।
- राज्यसुरक्षायै भावि-सङ्कटानां पूर्वसूचनाप्राप्तिः।

III. मनोवैज्ञानिकयुद्धम् एवं भेदनीतिः

मुद्राराक्षसस्य प्रमुखेषु राजनैतिकतत्त्वेषु मनोवैज्ञानिकयुद्धं विशेषतया उल्लेखनीयम् अस्ति। चाणक्यः केवलं सैन्यशक्तेः प्रयोगं न करोति; अपि तु शत्रुपक्षस्य मानसिकदुर्बलतां ज्ञात्वा तस्य उपयोगं करोति। मलयकेतुः तथा राक्षसः इत्येतयोः सम्बन्धे संशयस्य निर्माणम् अस्य उत्कृष्टम् उदाहरणम् अस्ति। चाणक्यः कूटलेखैः, आभरणैः, मुद्रायाः प्रयोगेण च मलयकेतोः मनसि राक्षसस्य प्रति अगाधं संशयं जनयति। मलयकेतुः राक्षसं प्रति वदति—

तातस्य हन्तारमवेत्य मां यः सम्भावयत्येव नयप्रयोगैः।

तं राक्षसं प्रातिभटं विहाय कस्मिन् प्रयुङ्क्ते मतिमप्रमत्तः॥(मुद्राराक्षसम् - ५.१५)

एषा प्रक्रिया भेदनीतेः पराकाष्ठां दर्शयति। अत्र युद्धं रणाङ्गणे सैनिकानां रक्तेन न भवति, अपि तु बुद्ध्या, सूचनया, मनोवैज्ञानिकप्रभावेण च राज्यं वशीक्रियते।

प्रतिभाधारितम् अमात्यवरणम् (Meritocracy)

मुद्राराक्षसे अत्यन्तमहत्त्वपूर्णं शासनतत्त्वं प्रतिभाधारितमन्त्रिवरणम् अस्ति। राक्षसः चन्द्रगुप्तस्य घोरविरोधी अस्ति; तथापि सः कुशलः प्रशासकः, नीतिज्ञः तथा स्वामिभक्तः अमात्यः इति चाणक्यः जानाति। अतः तस्य वधं न कृत्वा, व्यक्तिगतशत्रुत्वं विहाय, राज्यस्थैर्याय राक्षसाय अमात्यपददानं चाणक्यस्य लक्ष्यं भवति।

कौटिलीय-अर्थशास्त्रे अमात्यगुणाः उक्ताः—

जानपदोऽभिजातः स्ववग्रहः कृतशिल्पश् चक्षुष्मान् प्राज्ञो धारयिष्णुर्दक्षो वाग्मी प्रगल्भः प्रतिपत्तिमानुत्साहप्रभावयुक्तः क्लेशसहो शुचिर्भैरो

दृढभक्तिः शीलबलारोग्यसत्त्वसंयुक्तः स्तम्भचापलरहितः सम्प्रियो
वैराणामकर्तेत्यमात्यसम्पत्।

(कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम्, १.१.१)

राक्षसे एते सर्वे गुणाः सन्ति—प्रशासनिकदक्षता, स्वामिभक्तिः,
नीतिज्ञानम्, निर्णयक्षमता, अनुभवश्च। चाणक्यः राक्षसस्य स्वामिभक्तिं
प्रशंसन् वदति—

अहो राक्षसस्य नन्दवंशे दृढा भक्तिः! अहो मौर्यस्य राज्यलक्ष्मीसमृद्धिहेतुः
अयमेव भवितुमर्हति।

एवं मुद्राराक्षसम् दर्शयति यत् योग्यः व्यक्तिः यदि पूर्वं शत्रुपक्षे स्थितोऽपि
स्यात्, तस्य प्रतिभा राज्यहिताय प्रयोजनीया। आधुनिकप्रशासनशास्त्रे
Meritocracy इति यत् तत्त्वं प्रसिद्धम् अस्ति, तस्य प्रत्यक्षं दर्शनम्
अस्मिन् नाटके लभ्यते।

मन्त्रगुप्तिः एवं निर्णयप्रक्रिया

राज्यकार्येषु मन्त्रणायाः तथा रहस्यरक्षणस्य विशेषं महत्त्वम् अस्ति।
कौटिल्येन मन्त्रगोपनीयता राज्यस्य मूलं मत्वा उक्तम्—

मन्त्ररक्षणे हि राज्यस्य तन्त्रम् आयत्तम्। (कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम् -
१.१५.३)

मुद्राराक्षसे चाणक्यस्य योजनाः अत्यन्तगोपनीयाः भवन्ति। सः चन्द्रगुप्ताय
अपि सर्वाणि रहस्यानि न प्रकाशयति। योजनायाः विभिन्नानि अङ्गानि
विभिन्नैः गुप्तचरैः सम्पाद्यन्ते, किन्तु सम्पूर्णयोजनायाः ज्ञानं केवलं
चाणक्ये एव निहितं भवति। एतत् आधुनिकप्रशासनस्य *Need-to-know principle* इत्यस्य सदृशं तत्त्वं स्मारयति।

मुद्राराक्षसम् तथा कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम् — तुलनात्मकमध्ययनम्

प्रशासनिकपक्षः	कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम्	मुद्राराक्षसम् नाटकम्
मन्त्रगुप्तिः	मन्त्रस्य गोपनीयता राज्यसुरक्षायाः मूलम् (१.१५)	चाणक्यस्य योजनाः सीमितेषु व्यक्तिषु एव ज्ञायन्ते; पूर्णगोपनीयता।
गुप्तचरव्यवस्था	संस्था-सञ्चारादि-विविधगुप्तचराणां विधानम् (१.११-१२)	निपुणक-जीवसिद्धि-सिद्धार्थकादीनां प्रत्यक्षप्रयोगः।
साम-दाम-भेद- दण्डः	शत्रुनिवारणाय चतुर्विधाः उपायाः (७.१६)	मलयकेतु-राक्षसयोः मध्ये भेदजननस्य व्यावहारिकप्रदर्शनम्।
षाड्गुण्यनीतिः	सन्धि-विग्रह-यान-आसन-संश्रय-द्वैधीभावाः (७.१)	परिस्थित्यानुसारं राक्षसस्य वशीकरणाय नयपरिवर्तनम्।
अमात्यवरणम्	योग्यतायाः निष्ठायाश्च परीक्षणम् (१.८-९)	राक्षसस्य प्रशासनिकप्रतिभायाः मौर्यराज्यहिताय नियोजनम्।
राज्यसुरक्षा	आन्तरिक-बाह्यशत्रुभ्यः राज्यरक्षणम् (१.१७)	आन्तरिकषड्यन्त्रनिवारणं तथा मौर्यसिंहासनस्य स्थिरीकरणम्।
प्रजाहितम्	'प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हि ते हितम्' (१.१९)	स्थिरप्रशासनस्य स्थापनेन मगधे शान्ति-समृद्धिप्रतिष्ठापनम्।

धर्मनीतिः तथा दण्डनीतिः — अन्तर्द्वन्द्वम्

भारतीयराजनीतिकचिन्तने धर्मस्य महत्त्वं निर्विवादम् अस्ति। तथापि
राज्यस्य संरक्षणाय केवलं नैतिकोपदेशः पर्याप्तः न भवति; तत्र दण्डस्य,

अनुशासनस्य, व्यावहारिककूटनीतिश्च आवश्यकता भवति। चाणक्यः
शत्रून् पराजितुं कपटं, भेदनीतिं, कूटमुद्रां च प्रयुङ्क्ते, किन्तु तस्य अन्तिमं

प्रयोजनं व्यक्तिगतस्वार्थः न, अपि तु अखण्डभारतस्य तथा स्थिरराज्यस्य स्थापना एव अस्ति। अन्ते भरतवाक्ये इदमेव राष्ट्रकल्याणं प्रार्थ्यते—

आधुनिकलोकप्रशासनस्य तुलनात्मकाध्ययनाय एकम् अनिवार्यं प्रमाणभूतं च आकरग्रन्थरूपं धारयति।

IV. वाराहीमात्मयोनेस्तनुमवनिविधौ धारयन्तीं समग्रैः

सत्त्वैः सम्भाव्यमानां स्वभुजयुगदृढां यः पुपोष क्षितिं स्वाम्।

म्लेच्छैरुद्विज्यमाना भुजयुगमधुना संश्रिता राजमूर्तेः

स श्रीमद्वन्धुभृत्यः स्थिरतनुरवनि पातु चन्द्रो महीशः॥ (मुद्राराक्षसम्, ७.१९)

आधुनिकसन्दर्भे मुद्राराक्षसस्य प्रासङ्गिकता

यद्यपि मुद्राराक्षसम् प्राचीनराजकीयपृष्ठभूमौ रचितं नाटकम् अस्ति, तथापि तत्र प्रतिपादितानि तत्त्वानि आधुनिकशासनव्यवस्थायामपि अत्यन्तं प्रासङ्गिकानि सन्ति—

- विश्वसनीयसूचनातन्त्रम्: आधुनिकराष्ट्रेऽपि सुरक्षासंस्थानां गुप्तवार्ताविभागानां (Intelligence Agencies) कार्यपद्धतिः चाणक्यनीतिमिव सूचनासङ्ग्रहे मन्त्रगुप्तौ च आधारिता अस्ति।
- योग्यताधारितप्रशासनम् (Meritocracy): प्रशासने व्यक्तिगतसम्बन्धेषु रागद्वेषेषु च अनुत्तीर्य केवलं योग्यतायाः कार्यक्षमतायाश्च आधारेण नियुक्तिः करणीया इति पाठः राक्षसस्य अमात्यवरणात् लभ्यते।
- कूटनीतिकसंवादः एवं मनोवैज्ञानिकसुरक्षाः युद्धं विना कूटनीतिकसञ्चारमाध्यमेन तथा रणनीतिकप्रभावेन शत्रुपक्षस्य निवारणं विदेशनीतेः प्रमुखं लक्ष्यं वर्तते।

V. निष्कर्ष

महाकवि-विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसम् संस्कृतसाहित्यस्य केवलम् ऐतिहासिकं नाटकं न, अपि तु प्राचीनभारतीयशासनचिन्तनस्य, कूटनीतेः, प्रशासनिकप्रज्ञायाश्च अमूल्यः साहित्यिकदर्पणः अस्ति। कौटिलीय-अर्थशास्त्रस्य सिद्धान्ताः अस्मिन् नाटके जीवन्तरूपेण प्रयुक्ताः दृश्यन्ते।

नाटकस्य मूलभूतसन्देशः एषः यत्—स्थिरं समर्थं च राज्यं केवलं सैन्यशक्त्या न निर्मायते, अपि तु तत् ज्ञानसम्पन्नेन नेतृत्वेन, विश्वसनीयेन सूचनातन्त्रेण, मन्त्रगोपनीयतया, मनोवैज्ञानिकरणनीत्या, विशेषतः योग्यप्रशासकानां वरणेन च सम्भवति। अतः मुद्राराक्षसम् नाटकं प्राचीनभारतीयराज्यव्यवस्थायाः अध्ययनाय, कूटनीतिविमर्शाय तथा

ग्रन्थसूची (REFERENCES)

प्राथमिकस्रोतांसि (Primary Sources):

- [1] कौटिल्यः. (१९६०). कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम् (संपा. वाचस्पति गैरोला). चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी.
- [2] कामन्दकः. (१९८२). कामन्दकीयनीतिसारः (संपा. जयशङ्कर मिश्र). मोतीलाल बनारसीदास, देहली.
- [3] भरतमुनिः. (१९९२). नाट्यशास्त्रम् (अभिनवभारतीटीकासहितम्, संपा. रामचन्द्र नागर). चौखम्बा ओरियण्टालिया, वाराणसी.
- [4] विशाखदत्तः. (२००५). मुद्राराक्षसम् (संस्कृतटीका-हिन्दीव्याख्योपेतम्, संपा. एम. आर. काले एवं जगदीशचन्द्र मिश्र). चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, देहली.

द्वितीयकस्रोतांसि (Secondary Sources):

- [1] Avari, B. (2007). *India: The Ancient Past: A History of the Indian Sub-Continent from c. 7000 BC to AD 1200*. Routledge.
- [2] Kangle, R. P. (1965). *The Kauṭīliya Arthaśāstra: A Critical Edition with a Glossary and English Translation*. University of Bombay.
- [3] Nain, A., & Sharma, S. (2018). Contextualizing Rajadharma in Indian Tradition of Political Thinking: Revisiting Sanskrit Texts in Perspective. *Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education*, 15(6), 9–18.
- [4] Sarkar, A. (2018). Nanda Bangshochched and Hariraj: Re-configuring Politics and the Private Mind. *Literature Compass*, 15(4), 1–12.
- [5] Shukla, S. (2018). An Analysis of Economic Philosophy and Leadership in Ancient India. *Journal of Applied Business and Economics*, 20(5), 45–56.